

ВЧИТЕЛЕВА ДУХІВНИЦЯ

ПОВІСТЬ

**Яковос Раллідіс, наш міський учитель,
його життя й діяльність, смерть і похорон.**

Коли помер учитель гімназії Яковос Раллідіс, наше маленьке містечко мало не збожеволіло. Похоронна відправа відбулася в кафедральному соборі. Хором диригував сам митрополит. На винос тіла зібралася вся гімназія, йшли, строго додержуючись субординації,— директор, викладачі, учні. Прийшли навіть губернатор, мер та інші вершки суспільства — ніхто не ухилився від свого обов'язку. Усі виглядали урочисто. Дуже багато людей прийшло на похорон. Крамарі й ті позачиняли свої крамниці. І хто б міг подумати, що смерть якогось учителя стане такою подією в житті нашого міста? А який похорон! Коли тіло винесли з собору і вся процесія рушила через місто на кладовище — о, це було неабияке видовище. Тридцять років прожив тут учитель, як затворник. І це було незвичайне явище, бо інші прагнули втекти звідси і чогось досягти в житті. Що ж до тих, хто бажав залишитися, щоб і надалі навчати дітей грамоти, — такими завжди опікувалися й кудись їх переводили, інакше кажучи, виганяли. За що саме, важко сказати. Але цей хотів лишитись і лишився. Він випустив тридцять класів; тридцять років підряд хлопці нашого міста слухали його розповіді про походи Кіра, про Гомера, хори з «Антигони», перейняли від нього премудрість шкільного правопису.

Щоправда, від цього вони, мабуть, не стали ні мудрішими, ні здібнішими. Але він навчав — тридцять років тільки навчав і жодного разу не заплутався в павутинні місцевих чвар, делікатно, та водночас і рішуче відмовляючись лагодити розірвані узи, чи то шлюбні, чи духовні, а чи політичні.

Саме тут, у нашому місті, за десять років до смерті він, як кажуть, пішов на підвищення й мав обійняти посаду директора гімназії. Усі наші політикини як у самій гімназії, так і поза нею, заходилися відразу ж визначати його партійні симпатії й антипатії, щоб залучити на свій бік, — адже ця посада давала право на місце серед вершків суспільства. І як же всі були здивовані, коли дізналися, що Раллідіс одмовився від директорської посади. Він, як розповідали його колеги, писав до міністерства, що не вважає себе здатним до адміністративної роботи й просить залишити його, як і досі, викладачем грецької мови. Прохання задовольнили, й Раллідіс лишився працювати вчителем, а той ажіотаж, що знявся був навколо його особи, скоро вщух.

Митрополитове оточення — одна з наших партійних фракцій, яку чомусь найбільше обурило вчителева відмова — повідомило, що знає з певних джерел, нібито вчитель — не сповна розуму. Інша група — мерові прибічники — не змигнувши оком, оголосила, що захищатиме Раллідіса від усіляких нападок, хоч він і не став директором. Що ж до Раллідіса, то він не прийняв ні допомоги

перших, ні дружби останніх. Тоді вже всі одноставно оголосили його дурником. Проте це прізвисько до нього не прилипло. І не через те, що вчитель завоював повагу громадськості якимись особливими чеснотами чи благородною вдачею. В нашому місті чесноти або благородна вдача не викликали поваги. Просто всі розуміли, що Раллідіс, відмовляючись від посади, не керувався якимись корисливими мотивами. А що він нікому не робив нічого поганого, то і його більше не турбували в цьому місті, де непомітне життя могло набрати раптом незбагненної сили серед пороку, суперечок та пристрастей. Він був схожий на рослину, що замість плодів родить незрозумілі аористи і непотрібні перфекти; жодній людині, що має здоровий глузд, ніколи не спаде на думку доглядати, поливати її, щоб згодом зібрати урожай. І ніхто не схоче зрубати її. Учителеві дали спокій.

Так він і жив, завжди самотній, але неприступний. Невдовзі перед тим, як назавжди заплющити очі, він надрукував дві невеличкі статті. Першу — про додонський напис, випадково знайдений ним по багатьох роках після розкопок Карапаноса. Стаття була опублікована у «Віснику історичного та етнологічного товариства» під дещо химерною назвою «Післякарапонічна Додона». Праця невеличка, щось сторінки на три. Друга стаття являла собою коментарі, спостереження, додатки до праць та перекладів про каталонські замки в Греції. Її він опублікував у «Щорічнику Товариства візантинознавства». Після цього Раллідіс узяв учнів третього класу й одного суботнього вечора вирушив з ними до Іпатійського замку, що в Новій Патрі. Кілька дітей застудилося і

злягло в ліжку. Це було помічено і витлумачено по-своєму. Але другу статтю (а вона була довша за першу) наче й не помітив ніхто. Міська громадськість анітрохи не цікавилась нею з дуже простої причини: ніхто ні бельмеса в ній не тямив, так само, як і в першій.

Сам же Раллідіс вирішив тоді серйозно взятися за дослідження і став постійним співробітником наукових філологічних та історичних журналів. Більше тягло його до останніх, але не нехтував він і першими. А часу лишалося йому не так уже й багато. Пошукавши трохи, знайшов поблизу гімназії непогану мебльовану кімнату. Ідальня, де він харчувався протягом тридцяти років, була неподалік. Він цілком поринув у свої дослідження, і життя його щодалі немовби вужчало, обмежуючись школою, їдальнею та новою кімнатою.

Саме тут, у цій кімнаті, і заплющив він очі назавжди. Він немовби й не хворів, не слабував, нормально виглядав. А той дивний смуток, тонка зморшка, що залягла йому між брів, залишились поза людською увагою. Нікого не було біля нього, ніхто не бачив, яка туга світилася в його очах, що немовби випромінювали якесь дивне світло. Хіба що діти в школі могли б це помітити. Та дітей такі речі не цікавили, до того ж уже кілька років вони мало користі мали з його уроків. А хто й помічав, то вважав усе це просто дивцтвами самотнього підстаркуватого педанта. І от він помер — помер тому, що кінчилася олива в його лампаді. Кінчилася олива, й настав кінець. Так казали люди.

І, може, це була правда. Якось уранці, зайшовши прибрати кімнату, хазяйка остовпі-

ла, побачивши його мертвого. Смерть спіткала старого в кріслі, й рукопис третьої статті, що її він збирався видати, лежав незакінчений на столі, схожий на обскубане пір'я забитого птаха. Хазяйка тут-таки поцупила дещо з його речей та білизни, а тоді побігла до гімназії і сповістила, що пан учитель Яковос вмер у своєму кріслі минулої ночі.

Збудження, спричинене цією звісткою, було значно менше, ніж те, що виникло десять років тому в зв'язку з його призначенням на посаду директора гімназії. Смерть учителя не обходила нікого так само, як і життя. Він помер о восьмій годині ранку, й рада викладачів гімназії доклала багато зусиль, щоб похорон відбувся того ж таки дня. Але цього не дозволяв закон. Отже, було вирішено поховати Раллідіса без зайвої метушні опівдні другого дня. Директор гімназії промимрить кілька слів; за труною підуть учні останнього класу. І все.

* * *

Але близько полудня становище раптово змінилося. Скарбник банку повідомив, що вчитель має на поточному рахунку понад 300 тисяч драхм. Ця новина блискавкою облетіла місто. За інших обставин це не справило б особливого враження — новина як новина. Але ж вчитель не раз казав, — і це підтверджували його колеги, — що в цілому світі не має нікого: ні братів, ні кузенів, взагалі ніяких родичів. Що ж буде з грішми? Кожен розумів усю серйозність проблеми. Запитували й поштових службовців, і ті охоче засвідчили, що вчитель ніколи й нікуди не посилав грошових переказів, хіба що, може, кудись у журнали, але то вже дріб-

нички. Та ще до полудня капітан Ліаратос, котрий завжди знав усе, що діється в місті, встановив напевне, що викладач Раллідіс залишив перед смертю духівницю. Загальне збудження досягло апогею. Люди запитували, кого ж у ній згадано, сушили собі голови у здогадах, заздрили, плескали казна-що. Дехто запевняв, що гроші відказано нашому місту з благодійними цілями. Відтоді пристрасті розпалилися ще дужче.

І в цьому не було нічого дивного. Коли б Раллідіс відказав гроші міській богадільні або Комітетові для надання посагу бідним нареченим, — це був би справжній триумф митрополитової фракції, фактичного хазяїна цих установ. Якби ж гроші було заповідано муніципальній лікарні, то триумфував би мер. Ну, а якби гроші були відказані комусь іншому, тоді зловтішалася б опозиція — адже це свідчило б про те, що вчитель не поважав жодної з цих груп. Одне слово, було не до жартів. Митрополит і мер враз нашорошили вуха. Обидва розуміли, що проблема дуже серйозна.

Отак стояла справа. Того ж дня по обіді мер домовився з гімназією. Як би там не було, а похорон треба було брати «на державний кошт»; що не кажіть, а вчитель тихо і мирно прожив у місті тридцять років. Мер вважав, що ніхто не заперечуватиме проти такого рішення. І коли грошки перепадуть і не йому, він в усякому разі продемонструє свою шляхетність. Митрополит, пронюхавши це, миттю взяв на себе відправу, в свою чергу виявивши благородство. Змінив програму і директор гімназії — мало того, що небіжчика зневажали за життя, тепер іще казатимуть, ніби директор не поважає благодійника міста! Отже, за труною підуть учні

всіх класів. Губернатор дізнався про переполох у місті тільки пізно ввечері. Він поринув у роздуми і дійшов висновку: якщо на похорон ідуть всі, то й державі не личить бути осторонь, іще, чого доброго, піде погос, що він не поважає місто, місцеву владу. Отже, й він мусить приїхати на похорон. Ясно, що за його прикладом підуть інші державні діячі...

Учитель Раллідіс уже досяг протилежного берега Ахерону, сплатив належну лепту¹, вийшов з човна і йшов Єлісейськими полями, де, як відомо, панує вічний спокій, — а місто вирувало, розбурхане таємницею духівниці.

Як ми вже казали напочатку, похорон, що відбувся наступного дня по обіді, являв собою дуже важливу подію й пишне видовище. Обидві фракції причепурились і, брязкаючи зброєю, вийшли на вулиці. Пригадуючи злодіяння суперників з дня сотворіння світу, вони галасували так, наче хотіли воскресити Раллідіса й видерти у нього гроші, що їх він одписав у своїй духівниці. Опозиція ще звечора розгорнула боротьбу за інтереси міста. І ті, і другі відчували запах смаженого і каламутили воду. Базіки негавали. Усі тридцять років життя Раллідіса в місті, день за днем, як нитка з клубка, розмотувались по хатах і кав'ярнях, крамницях та установах. Чутки ширилися, обростаючи щоразу новими деталями. Кожний мешканець почував себе порошинкою в цьому вихорі подій, і ніхто не хотів прогавити такий похорон; у нашому місті це була надзвичайна подія. Всі повисипали на вулицю. Похорон перетворився на стовпотворіння. У собор людей набилося повно, на суміжних вулицях голці ніде було впасти.

Позносили безліч вінків. Відправа тривала цілу ніч. Струнко стояли ряди учнів. Наприкінці виголосили промову, значно довшу, ніж на це напередодні розраховував директор. Промовляв не він, а один з викладачів гімназії. Зробив екскурс в історію. Як це завжди буває в подібних випадках, ніхто його не слухав. Далі перейшов до чеснот небіжчика та його заслуг. Тут про них згадали й інші, заговорили теж. У запалі красномовства Раллідіса було оголошено найбільшим благодійником міста. Це привернуло загальну увагу, бо промовцем був доведений митрополитової групи. Чекали, щоб заговорили про головне. Але духівницю так і не згадали. І тому ще до кінця похорону у людей склалася думка, що митрополит не знає, кому відписані гроші, а мер і поготів. Коли б знав, то й сам би висунув промовця...

І вони мали рацію — подібні дрібниці ніколи не залишалися поза увагою наших

земляків. Усі знали, що минулого дня зранку обидві партії відбігали ноги, аби знайти нотаря, у якого зберігалася духівниця, й дізнатися, що саме вчитель міг там написати. Коли ж, нарешті, з'ясувалося, що цим нотарем був Васіліос Склітрас, виникла нова перешкода: його не було в місті — він знову поїхав у село. Від помічника довідалися, що духівниця, складена власноручно Раллідісом, зареєстрована в нотаріальній книзі. Оце й усе. Тоді й почалося. В село полетіли телеграми — Склітраса негайно викликали до міста. Та скоро виявилось, що ці телеграми лишилися без відповіді. Службовець місцевого поштового відділення повідомив телефоном, що Склітрас телеграм не одержав, бо його там вже не було — поїхав до іншого села. Має повернутися в неділю, а в понеділок буде в місті. Обидві партії так нічого й не досягли.

В атмосфері непевності, неспокою й сумнівів минув і другий день.

Стовпи нашої громадськості, діячі та їхні п'єdestали.

«Сурма», що вийшла наступного ранку, писала про сум'яття в місті, яке дедалі зростало. Ця єдина газета нашого міста виходила тричі на тиждень — у вівторок, четвер та суботу — і ніколи не писала правди. Всі знали, що газета друкує самі лише вигадки, але вибору не було, тож мусили читати її. Надто вже зухвала брехня відразу впадала в око, начебто промовляючи — не треба вірити. Невиразними натяками, загальними міркуваннями про долю нації газета немов попереджала: заждіть-но, друзі, щось буде... ось побачите. Перебільшена похвала, висловлена в пишномовних стереотипних відшліфованих фразах, завжди означала одне — за неї заплачено. Кожен аркуш газети був наче душею і дзеркалом нашого суспільства.

І цього разу її видавець пан Апостолос Дервіш до останньої хвилини залишав вільне місце для хроніки про смерть, похорон та духівницю Раллідіса. Він ухилився навіть від опису похорону й написав лише дещо про педагогічно-виховну діяльність небіжчика. Та одразу побачив, що навіть це друкувати небезпечно, бо найменший відтінок, якесь слово, якесь перебільшення чи, навпаки, применшення завжди відігравали неабияку роль у таких ситуаціях, у такому суспільстві. Він розірвав написане і нічого не послав до друкарні, очікуючи ранку. Та час минав, новин не було, а добра душа друкар Праксітеліс, на прізвисько Жаба, лютував дедалі більше. Не такий я дурень, думав він, щоб

¹ Натяк на міф, за яким душі померлих платять перевізнику Харону дрібну монету, щоб потрапити на Єлісейське поля підземного царства.

не спати цілу ніч курям на сміх. Вдома на нього чекали діти й голуби. Зрештою він спустив віконниці, зачинив друкарню і, лаючись, пішов додому.

Апостолос Дервіш уже давно досить успішно балансував між двома партіями. Своїм добробутом він завдячував тому, що допомагав їм зростати і ширитися, наче широколистим платанам, а обидві партії ділили між собою привілеї та здобутки своєї успадкованої влади. І в цьому затишкові між ними гарненько влаштувався Апостолос Дервіш. Але зараз він збагнув, що випадок з духівницею набагато складніший за всі інші. Треба діяти обережно, щоб не припуститись помилки й зірвати банк у цій грі. Він чув поживу, але лякався тьми кромішної, що огортала його. А час минав...

Наближався вечір, і Апостолос вирішив піти порадитись із своєю половиною, пані Антігоною, як це завжди робив у складних випадках.

Коли йшлося про інтереси газети, пані Антігона не гаяла часу даремно. Опівдні вона відвідала хазяйку Раллідіса й довго розмовляла з нею. Але та нічого не знала про духівницю і нічого цікавого не могла повідомити.

— Ну, а що ж вона казала про нього? Адже він два роки жив у неї.

— Та нічого особливого. Писав і читав. Вранці одягався, йшов до школи, увечері повертався і знову писав і читав. Оце й усе, що вона знає.

— Чи він пиячив?

— Пив, каже, саму каву, і то дуже багато.

— Мав якусь жінку?

— І про це питала, аякже. Ах, пані Антігоно, каже вона, скільки мене вже про це розпитували від учора... І поліцеймейстер прислав, і мер, і пан митрополит Деспотіс. Чого вони від мене хочуть? Що я їм скажу? Він прожив у місті тридцять років, а вони тепер тільки надумали питати... У мене він жив два роки, і ніхто до нього не заходив — а коли помер, то ходять і ходять... Про духівницю, кажу вам, нічого не знаю. А він був свята людина. Чого ще хочете?

Апостолоса Дервіша мало цікавила святість Раллідіса. Він розповів жінці про мерові та митрополитові інтриги й поділився власними спостереженнями. Не забув піти й до гімназії, де мав розмову з директором та викладачем фізики Яннелісом. Обидва вони ненавиділи Раллідіса, проте нічого істотного не сказали. Директор згадав іще позаторішній епізод. Раллідіс сказав тоді в класі, на заняттях, що античні трагіки, всі разом, не варті трьох рядків Шекспіра. І це після того, як він усе життя викладав літературу древніх! Директор зробив йому зауваження, але той тільки знизав плечима і

навіть не удостоїв його відповіддю. Якби це був не Раллідіс, директор поскаржився б у міністерство. Дещо розповів і Яннеліс. Між іншим, про те, що останніми роками, коли дівчата робили на шкільному подвір'ї гімнастику, Раллідіс сів на підвіконня й споглядав це видовище. Але й це, на думку Апостолоса, зараз було ні до чого. Не може ж він давати таке в газету.

— Звісно, не можеш, — погодилася Антігона. — А що ж нотар?

— Сьогодні його ніде не могли знайти.

— Куди ж він зник?

— Якщо не приїхав сьогодні, то, мабуть, не приїде й завтра, адже суд не працює по суботах... Напевне, буде в понеділок. Може, він і справді ще не знає про смерть Раллідіса, а може, хоче уникнути розпитів.

Добре йому — має можливість сховатися. Апостолос у гіршому становищі. Завтра вранці «Сурма» мусить вийти... А день вже минув...

— Ох і паршива то справа — провінційна журналістика! — казав він щоразу, вскочивши в якусь халепу.

— Не хвилюйся і не псуй собі нерви, — заспокоювала Антігона.

Її ніжне кохання до чоловіка було відоме цілому світові. Любов, захоплення, вірність... І ніхто не вважав за зраду її шури-мури з кожним губернатором у нашому місті. Деякі з них мали кілька коханок, інші — одну. Але пані Антігона — це обов'язково, це не підлягало змінам. Вона, так би мовити, входила в їхні обов'язки. Хіба ж це можна назвати зрадою, чи перелюбством, чи ще якимось? Ні — це був наріжний камінь сталості й міцності політики, надійного духовного зв'язку центру з нашим містом, до того ж «Сурма» завдяки цьому могла не тільки жити місцевими плітками, а й черпати з чистих джерел національної політики, що входили разом з губернатором із центру. Пан Апостолос Дервіш, справжній журналіст грецької провінції, вельми пишався цими зв'язками «Сурми». Зв'язками своєї дружини.

Знав світ дещо й про Антоніоса Гогусіса, власника «Колоніальних та продовольчих товарів» — найбільшої крамниці нашого базару. Ім'я це в нашому місті користувалося пошаною. Давній приятель Дервіша, кум Антоніос, фінансував «Сурму», а тому мав звичку відвідувати Дервішів щочетверга по обіді, коли пан Апостолос у службових справах йшов на чергове засідання муніципалітету. І знов-таки було б несправедливістю і насамперед помилкою вбачати тут подружню зраду чи любовний роман. Це було зайве свідчення тісного зв'язку і єднання місцевої громадськості. Чи ж варт було зв'язати на крикунів тієї чи іншої фракції? Ан-

тоніос Гогусіс не належав до жодної — він там не працював. До того ж, він спирався на те, що найбільше важить у суспільстві — гроші. І Апостолос Дервіш вельми пишався і цією підпорою «Сурми», і своєю Антігоною. Тому раптові відкладання засідань у мера ніколи не спричинялися до прикрих непорозумінь.

Все це чудово. А як же буде із завтрашнім номером «Сурми»?

— Що скажеш, Антігоно?

Та Антігона вже не слухала його, вона покусувала свої губки, щось обмірковуючи. Він завмер у чеканні. Вона вряди-годи підводила очі, дивилась на нього і знову поринала в думки.

— А Ліаратос?

— Що?

Він не хотів цього. І вона не хотіла. Але іншого виходу не було. Апостолос мовчки підвівся, взяв капелюха і хутко вийшов. Він подався на пошуки Ліаратоса.

* * *

Пан Ліаратос, колишній капітан від інфантерії, був визначним міським діячем. Трошки дивакуватий, Ліаратос був втаємничений в такі речі, що важко було навіть повірити. Він не був багатий. Не мав ніякої влади. Не сунув носа в політику. Ніколи не втручався в державні чи парафіяльні суперечки, не був членом славничного комітету по лагодженню історичного мосту в нашому місті. До того ж, він не шукав користі, був позбавлений честолюбства й не мав, бідолашний, голосу. Яким же чином став він діячем, та ще й таким значним?

У місті він обіймав нікому не потрібну посаду «інспектора-інтенданта», що її було забуто після війни 1897 року. Відчувши, що її можуть скасувати, а його послати десь-інде, він подав у відставку і демобілізувався в 32-річному віці в чині майора. Державна скарбниця сплачувала йому щомісяця майорську пенсію, але в місті його й далі звали капітаном.

Відтоді він уже нічого не робив: не давав грошей під проценти, не вступив до об'єднання підрядчиків, як усі звичайні смертні. Навіть не одружився — щоб зберегти свободу.

Прокидався він десь о дев'ятій ранку, а близько десятої з'являвся на подвір'ї свого будинку. Вірніше, з'являвся точно о десятій. Збирався кудись піти, але чомусь затримувався. Спершу прямував до дерев, що росли на подвір'ї, дивився на їхнє голе гілля взимку, на бруньки — навесні, далі на квіти, і, на решті, на плоди, що ось-ось мали впасти, — дерева завжди зазнають змін. Звідти, з-під дерев, нишком пильно позирав на сусідські вікна, подвір'я та дорогу. Якщо там нікого

не було, капітан задумливо поринав у споглядання дерев. Та варт було десь виткнутись якійсь голові, як він враз повертався й прямував до неї.

— Добридень, пані Александро, — говорив він серйозно й шанобливо і водночас трошки грайливо.

— Як ся маєте, пане капітан? — озивалася голова з вікна чи з-за паркана.

Тоді капітан підходив ближче. Крім голови, вже видно було й бюст, який лежав на підвіконні чи на паркані. День нашого капітана починався. Привітна посмішка, комплімент, свіженька новина — і ось уже всі, хто мав вільний час, усі цікаві, всі базіки знали, що прийшов капітан. З вікон, з-за огорож та дверей витикалися щораз нові голови. А наш капітан пояснював, знайомив з обстановкою, давав орієнтири й розв'язував усі питання, які могли виникнути від учора до сьогодні. Водночас робив першу вилазку за свіжими новинами, які потім розносив по місту.

Об одинадцятій він уже був у кав'ярні й пив каву, а до обіду встигав відвідати два-три бари, де завжди можна було почути щось новеньке. Новини він класифікував і впорядковував. Фізіономія дня потроху вимальовувалася. Потім він ішов на розшуки першоджерел, потрібних йому людей. Довгий, худорлявий, з відкинутою назад головою, увінчаною густим волоссям, що вже бралось сивиною, з видовженим обличчям і пильним поглядом, який проникав, здавалося, скрізь, простував він кудись широким кроком, ні на кого не дивлячись і ні до кого не вітаючись. Опівдні лягав подрімати, а з четвертої знову вештався по кав'ярнях у товаристві всезнаючих осіб, аж до вечора збираючи новини. Ніщо не випадало з його поля зору. Він умів зломити найупертіших мовчальників, примусити їх говорити, добитися відвертості. Розмовляв з усіма з властивою йому незалежністю. З простим людом був дружельний і ласкавий. З дурнями філософствував, забиваючи їм баки. З важкими типами поведився грубо і вульгарно. Ніщо не проходило поза його увагою. Знав бо з досвіду, що не існує новини чи чутки, погослу чи плітки, якої б він не міг спіймати, приручити й розвинути, збагнувши її суть.

Він не пив, не грав, не залицявся до жінок. Дощукавшись істини, зробити її загальним надбанням — ось що було його єдиною втіхою. Він ні до кого не почував особистої ворожості, але й нікому не дарував. Чи ж був він винний, коли те, що збирав і розповсюджував цілими днями, містило в собі істину про кожного...

— Ось, прошу... Всі нікчеми...

Для цієї науки він жив, для цього щодня заглиблювався в життя людей — державне, громадське та особисте.

— Такий я вже вродився, братику. Нічого не вдієш, такий, як є... А ти хіба не бачиш негідників? Скрізь самі нікчеми.

Усі нікчеми... Лише він—фігура, до того ж дуже поважна. Всіх інших щодня обливав брудом. І всі, хто хотів ошукати когось чи мати зиск, від щирого серця (один — проти всіх і всі — проти одного) допомагали капітанові в його важливій громадській місії. Він віддавав жертву їм на суд, а вони вже добивали її. Тоді він залишав їх. Більш нічого не потребував. Він не був спекулянтом чи якимсь злиденним волоцюгою. Ліаратос був провісником людського занепаду і відступав назад тихенько, нечутно.

З Апостолосом Дервішем він завжди охоче зустрічався. Видавець нашіпував йому те, про що не хотів казати відверто на сторінках «Сурми». Ліаратос натомість приносив Дервішеві готову інформацію, матеріал, що в ньому Дервіш був зацікавлений. Так і зараз — Ліаратос бачив, що їхня зустріч буде взаємно корисною. Він погодився зустрітись і незабаром прийшов до господи Дервішів.

Пані Антігона побігла у внутрішні покої, щоб причепуритись, і незабаром вийшла у сукні, яка була їй дуже до лиця; а втім, жінка знала, що її врода аж ніяк не хвилює цього фанатичного прихильника істини.

Вона підняла палець й інтимним тоном дорікнула Ліаратосу за те, що він рідко відвідує їх. Поскаржилася, що він ніколи посправжньому не допомагає «Сурмі». Ах, він такий-сякий...

Ліаратос перервав її теревені й одразу приступив до головного. Апостолос, бачачи, що наближається ніч, страшенно поспішав і тому запитав прямо й одверто, що ж, врешті-решт, вийде з цієї історії і що Ліаратосу відомо про неї. Той зиркнув на журналіста, наче хотів проаналізувати його поглядом. Апостолос знав ці витівки — завжди все починалося з них.

— В цю справу, — стиха почав Ліаратос, — втрутилося багато людей; їх буде ще більше, коли відкриють цю духівницю. Тоді всім доведеться побігати. І «Сурма» мусить міцно тримати їх в руках. Усіх. Передусім, митрополита й мера. Отже, почнемо з них.

Апостолос закусив губу. Ліаратос втупив у нього свої страшні очі, й він почував, як вони, наче скальпель, розтинають його душу. «Якщо розмова не буде відвертою, то взагалі ця зустріч безглузда», — подумав Апостолос, а вголос сказав:

— Може, ти випустив би цей розділ?

В цю хвилину Антігона підвелась і вийшла з кімнати.

— Тоді слухай, Дервіш, — вів далі Ліаратос. — Я не говоритиму про те, що саме написано в духівниці, як це роблять з учораш-

нього дня всі оті дурні. Мене зовсім не обходить Раллідіс. Мене цікавить інший — митрополит Деспотіс. Я питаю, що ти з ним робитимеш?

Апостолос підвівся і дістав з бюро напівзакінчений рукопис невеличкої хронікальної замітки про митрополита. Сівши поряд з Ліаратосом, прочитав. У замітці йшлося про нападки певної частини громадськості на митрополитову фракцію. «Сурма» таврувала їх ганьбою. Краще б знайшли щось конкретне, писала вона, ніж здіймати непотрібний нікому галас і тим самим розхитувати

підвалини нашої національної суспільної будови. І через що? Через якусь духівницю, зміст якої в понеділок знатимуть усі.

— Дуже гарний коментар, — зауважив Ліаратос. — Все ясно. Далі. Мер.

— Можеш покластися на мене, що й ця частина...

— Теж чудова?

— Авжеж, — посміхнувшись, відповів Апостолос. — Послухай-но. Я пишу про те, що наближаються вибори і «Сурма» поставить перед судом народу політику муніципальної верхівки, тобто пишу про все, а не тільки про цю історію з духівницею, як того бажала б деяка частина наших земляків.

— Зрозуміло. Роби, як вважаєш за краще.

— Звісно. Дуже вдячний. Але ж не уявляю, як діяти далі.

— Тоді слухай, Апостоле... Ми нічого не знаємо про зміст духівниці, зате знаємо, яке збудження вона викликала. Отже, про дещо ти міг написати або... — він зупинився, підшукуючи потрібне слово, — ...або використати на власний розсуд...

— Дякую, — знов одповів Апостолос. — Я був з тобою відвертий.

— Зі мною не можна розмовляти інакше. Але ми ще не покінчили з мером. Отже, голова муніципальної ради...

— Його найбільший ворог...

— Відстаєш од життя, Апостоле... Слухай... Учора вранці мер послав свою людину в село, щоб відшукати Склітраса і щось рознюхати про духівницю. Людина ця мала в кишені документ, цінніший за саму духівницю. Якщо Склітрас розкриє їм таємницю, вони нададуть йому право укладати річні договори з усіма новими орендаторами округи.

— Та невже? Але ж чому мер так поспішає?

— Даруй, я бачу, що ти справді нічого не тямиш. Я ж тобі пояснював. Існує духівниця Раллідіса. Це загадка. Ніхто не знає, що в ній. Отже, доки її ще не розкрито, всі вдають, наче вірять, що гроші відписано на потреби міста. Ніхто не наважується висловити іншу думку. А чому? Щоб улаштувати деякі справи й випередити інших. Наприклад, мер — якщо він довідається про зміст духівниці, його буде зверху. Тому він так поспішає і вже підготував документ для Склітраса.

— І голова про це, мабуть, дізнався...

— Певна річ.

— Тож він може стати йому в пригоді...

— Може, але не тому, на що ти натякаєш... Знай, що від учора вони найкращі друзі...

— Голова й мер?

— Саме так. Петропулос, зять голови, призначений на посаду директора муніципальної лікарні.

— Отой йолоп?

— Еге ж. Цей йолоп, бачиш, став першим спадкоємцем Раллідіса за його духівницею. Потреби нашого міста... — закінчив Ліаратос, і обоє зареготали.

— Дай мені, будь ласка, переписати цього папірця, — мовив Апостолос.

— Хочеш використати? — спитав Ліаратос, простягаючи аркуш з призначенням.

— Тільки не зараз, — відповів той, переписуючи.

— А ось маєш і другого спадкоємця... Адаже зараз уже збагнув, що до чого, — сказав Ліаратос, і вони знову засміялися.

В кімнату зайшла пані Антігона, принесла каву. Сівши поруч, почала мило пригощати.

— Ну, а що ви можете нам сказати про Раллідіса, пане Ліаратос? — запитала вона, подаючи йому каву.

Той навіть не обернувся до неї.

— Ти писатимеш і про нього? — запитав у Апостолоса.

— Спробуй напиши, коли нема ніякого матеріалу.

— Слушно. Яннеліса бачив?

— Авжеж.

— Чи розповів тобі він про гімнастику?

— Казав... Але нащо вона мені?

— Зачекай. Згодиться. Яннеліс і сам із тих, хто не відлипав від шибок.

— Само собою.

— Директора гімназії бачив? — різав далі скальпель Ліаратоса.

— Бачив і його.

— І він тобі, певне, розповів історію про Шекспіра.

— Прошу, дайте Шекспірові спокій, — проворкотіла Антігона. — Навіщо вплутувати ще й англійців у наші чвари...

Апостолос прикусив губу: «Хай краще відкриває ноги, ніж рота», — це була друга з його премудростей. Ліаратос посміхнувся.

— Аякже, — мовив Апостолос уголос. — Про все це вони мені розповіли. Та яка з того користь? Дрібні вчительські інтрижки, суто шкільні справи.

— Так, це не має істотного значення, — погодився Ліаратос. — Але щодо Раллідіса... Чи не можеш ти сказати, від чого він помер?

— Як-то від чого?

— Ну, з якої причини.

— Мати божа! — зойкнула Антігона. — Що ж це буде?

Ліаратос і цього разу не звернув на неї уваги.

— Гадаю, що від старості. Природна смерть.

— Он що, природна! А як відносно тих телепнів, котрі поширюють чутки, нібито Раллідіса отруєно? Що ти скажеш на це?

— Невже й до цього дійшли? Яка нісенітниця...

— Може, й так. Але ж є тут і дещо цікаве. А саме — висновок лікаря, зроблений похапцем і досить поверхово, коли констатували причину смерті... Хіба ж можна таке робити похапцем?

— Хто лікар?

— Гарідіс.

— Невже?

— Оцей панок... Сподіваюсь, у тебе не буде заперечень, треба намотати це на вуса. Отака нікчема, а ще й хизується, корчить з себе гуманіста, філософа. Зауваж це собі.

— Коли б ти знав, скільки вже маю зауважувати! Та я ж не зможу спростувати висновок медичного огляду!

— А цього й не треба. Згадай лише про чутки, затавруй їх і вимагай втручання прокуратури... А далі вже все піде своїм звичаєм... Споелиш Гарідіса...

Апостолос задоволено посміхнувся. А пані Антігона при згадці про Гарідіса піднеслася духом:

— Ах, пане Ліаратосе, мудрішої від вас людини не знайти в цілому місті... Я це зав-

жди казала... Звичайно, Апостолос напише про це...

Ліаратос і тепер не звернув на неї уваги

— А тепер відносно духівниці, — мовив він до Апостолоса.

— От було б добре, — похвалішав той, — щось про неї дізнатися.

Ліаратос знав дещо. Знав, між іншим, що пані Антігона посварилася з губернатором через якийсь хабар, що його вимагали, та не одержали Дервіші. Ліаратос звів очі на Апостолоса, потім глянув нарешті й на неї.

— Губернатор був на похороні, — повагом і багатозначно сказав він.

Подружжя крадькома перезирнулося.

— Гляньмо на це з висоти, — вів далі Ліаратос. — Бо виходить, в лісі були, а дерев не бачили.

«Мабуть, щось важливе, коли вже починає з афоризмів», — подумав Апостолос.

— Ми не самотні, — стиха казав Ліаратос, вигідніше вмоштуючись у кріслі. — Через наших місцеві дрібні чвари частенько забуваємо, що ми є складовою частиною грецької держави. Що існують й інші її діячі, окрім мера та митрополита.

Апостолос кусав собі губу. Антігона нервово стискала пухкенькі рученята.

— Раллідіс не був нашим земляком, — вів своєї Ліаратос, ніби зовсім не помічаючи їхнього хвилювання. — Тут є представник грецької держави, який справді дбає про загальнонаціональні інтереси.

— Маєш щось на доказ того, ніби губернатор міг орієнтувати Раллідіса в такому напрямі?

— Так, маю... Остання новина... Поки що мало кому відома... Подбай, щоб завтра про неї знали всі. Губернатор і Раллідіс — земляки, з одного міста. З Лімноса. Я довідався про це зовсім недавно.

— Справді, важлива новина. Дуже важлива...

— Ти розумієш, що на цьому можна побудувати?

— Ще б пак! Це дає підстави припустити, що губернатор спрямував думки Раллідіса на загальнонаціональні інтереси, або на Лімнос, їхню спільну батьківщину.

— Ти знаєш, я не люблю припущень; непогано було б, якби й ти відмовився від цієї гри. Логіка — ось закон, що на ньому слід базуватися. Давай самі лише факти.

— Згоден. Та чи можу я подати в ранковому номері необгрунтовані чутки?

— Ти цього й не робитимеш. Підкреслиш тільки присутність губернатора на похороні його земляка Раллідіса, а далі можеш написати про самоврядкування. Читатимуть про самоврядкування, а думатимуть про духівницю. Всім буде ясно, що ти мав на увазі. Зро-

зуміє й губернатор. Отже, і його прибереш до рук...

— А Раллідіс уже не воскресне, щоб спростувати написане, — докинула Антігона, й усі троє засміялися. Ліаратос нарешті кинув на неї поблажливий погляд.

— Це мені подобається. Так і зроблю, — пирхав Апостолос. — Настрахаємо трішки цього паночка, зовсім трішечки.

— Це багато кого настрашить, — зауважив Ліаратос.

Апостолос глянув на годинника, Ліаратос — на свого.

— Час іти, — сказав Ліаратос, підводячись. — Отже, ти задоволений?

— Страшенно. А найбільше — звісткою про мера. Що ж до Гарідіса — знищу. Та й губернатор постане перед усіма в новому світлі. Інших залишимо на вівторок. Вельми вдячний.

— Отже, на сьогодні досить. Але нам треба було б зустрітись знову й гарненько обмізкувати оте припущення. Адже пристрасті лише починають розгорятися... Навколо все вирує...

— То давай у понеділок увечері.

— Згода. Я прийду.

Апостолос ухопив його за руку:

— Поговоримо й про дещо інше.

Ліаратос здивовано глянув на нього.

— Від цього припущення, — нерішуче почав Апостолос, — «Сурма»... ну, розумієте... Така сила грошей... — Та раптом знітився і, пробелькотівши щось невиразне, змовк.

Ліаратос дивився на нього нищівним поглядом.

— Помиляєшся, Апостолосе... Мене цікавлять аж ніяк не гроші...

І, рвучко висмикнувши руку, вклонився й вийшов, строгий і холодний.

* * *

На порозі будинку Ліаратос знову глянув на годинника. Ще мав час. Він знав, де йому знайти людину, яка неодмінно сповістить губернатора про те, що наступного ранку в «Сурмі» буде надруковане дещо неприємне для нього. І він знайшов таку людину, не докладаючи зайвих зусиль і, як завжди, дуже швидко. Не важко було знайти й потрібну людину, щоб повідомити митрополита про розпорядження мера. По тому знову глянув на годинника. Було близько восьмої. Тепер треба переконатися в тому, що чутки про вбивство Раллідіса дійшли до судового виконавця Манегоса. Той, мабуть, уже п'яний, але ж уранці, протверезившись, він мав звичку інформувати про міські події голову суду, що мешкав у його будинку. Минуло щось із годину, поки Ліаратос упорався з усім цим.

Ну, а тепер візит до тітоньки... Захеканий,

постукав у двері і, віддихуючись, чекав, поки йому відчинять. Служниця, ставши на порозі, сказала, що хазяйка лягає спати й уже побажала їй на добраніч.

— Скажи, що це я.

Хутенько скинувши брудну нічну сорочку, стара пані натягнула на себе шовкову піжаму, взула сандалії, зав'язала хусткою голову, сховавши папільйотки на фарбованих кучерях і так, у неглиже, вийшла до прийомної покійного чоловіка.

— Трапилось, напевне, щось надзвичайне, якщо ти завітав такої пізньої пори. Кажі, Ліарате?

— Я розумію, що зараз не час для візитів, пані міністершо.

Її небіжчик-чоловік подвизався в нашій губернії в галузі політики й примудрився при всіх урядах і партіях, за всяких політичних ситуацій неодмінно бути членом парламенту. Як це йому вдавалося, я не знаю. Знаю лише, що він двічі був міністром. І навіть тепер, коли вже пішов з життя, його стара подруга дуже втішалася, якщо її називали пані міністершею. Вона належала до вищого світу й посідала перше місце між матрон-філантропок. Губернатори, прибувши до міста, ніколи не забували зробити їй традиційний візит чемності. Під час цих відвідин у міністерській господі чомусь завжди була присутня й племінниця хазяйки. «Пані Антігона — моя племінниця, пане губернатор, дружина пана Дервіша; хіба ви його не знаєте? Директор газети «Сурма»... «Сурма». Її сурма ще жодного разу не сфальшивила, якщо за неї співала Антігона. Ось уже кілька років... Тітонька не бажала ніяких змін; вона знала: мине небагато часу, і губернатор зробить другий, більш дружній візит, тоді третій, четвертий, аж поки на його місце не прийде новий, і сурма — її сурма — все почне спочатку...

Ліаратос запевнив тітоньку, що збирався до неї відразу ж по обіді. На жаль, Дервіші затримали його оцими розмовами про духівницю, оце тільки розпрощалися, й він миттю примчав до неї.

— Щось неприємне?

— Навпаки. Новина, про яку не можна не розповісти. Губернатор...

Стара пані дивилась на нього з недовірою. Дружба дружбою, але Ліаратос — це штучка. Чого йому треба від губернатора? Вона насупила брови, стулила губи — вичікувала.

— Так от, завтра вранці губернська комісія передасть тобі будівельну ділянку.

— Яку?

— Ту саму, що через неї в тебе були непорозуміння з муніципалітетом.

— Чого це? Може, хоче мене ошукати?

— Чи ж я не казав, що приніс добру зві-

стку? Твою справу вже закінчено. Завтра вранці станеш власницею ділянки.

— О, Ліарате, і ти серед ночі не полінувався прийти, принести таку новину! А чи ж це вже певна справа?

— Коли Ліаратос про щось сповіщає...

— Атож... Атож... Але чому вони мені нічого не сказали? Навіть не натякнули.

— Гм... Це не важко пояснити... Мені здається, що губернатор хоче уникнути зайвих розмов навколо твоєї справи. Щоб не патякали в суді, ніби ти маєш на це не більше права, ніж муніципалітет. Ділянку віддадуть — та й по всьому. А втім... Звісно, хтось міг би повідомити тебе. Але як? Таке не переказують через третю особу, ти ж розумієш. А прийдеш та скажеш — іще відлупцюють, чого доброго... Ото ж бо!..

— Губернатор — непогана людина, я завжди це казала.

— Добрий — поганий, чи не однаково...

Губернатор упадає коло Антігони. А ділянка — лише привід...

— Не кажи поганого про Антігону, Ліарате, так роблять підлі люди.

— Я нічого поганого про неї не сказав. Кажу тільки, що губернатор залицяється до неї.

Старенька посміхнулася.

— То інша річ, Ліарате. Може, комусь це й байдуже, та ж не всім... Чи винна жінка, що бог створив її такою: варто глянути на неї, щоб втратити розум. А що ви бачите? Що ви бачите, бідолашні? Хіба що обличчя. Скажи-но... А чи бачив ти її голу, бачив її тіло, біле, як вершки... Ах, яка гарна Антігона гола...

Ліаратос мовчав, даючи старенькій можливість трохи розпалити уяву картиною оголеного юного тіла.

— Не треба зараз про таке, пані міністершо, — промовив він по паузі. — У мене була новина для тебе. Я друг — тому прийшов.

— Спасибі, Ліарате. Не знаю, як і дякувати.

— Облиш. Дурниці. Хіба я працюю в комітеті, чи, може, я — губернатор?

— А як же з ним бути? Я вже казала їй та її чоловікові. Тепер не час сваритися з губернатором.

— Не знаю, через що вони посварилися, це мене не обходить. Не пізніше як завтра вони дійдуть згоди. Чого тобі турбуватися?

— Завтра, не пізніше... — промимрила стара, наче подумала вголос.

— Авжеж, губернатор більш ні про що й не думає. Тільки про примирення. Зараз він дуже переляканий.

— Чого ж він боїться?

— Кажуть, ніби він підробив духівницю дурня Раллідіса.

— А що в тій духівниці?
— Ще невідомо... Але те, що подобається одним, — зовсім не до смаку іншим. І як це завжди буває, губернаторові є що закинути. От він і боїться, що його лятимуть...
— Його? А чи не посихають у них язики!
— Про мене, хоч би їм і повидирали язика та зуби. Я мав для тебе хорошу новину. Прийшов і розповів — от і все. Ти задоволена?

— Дай тобі бог здоров'я, Ліарате, за добру звістку. Ти відкрив мені очі... Приходь у неділю по обіді, побалакаємо — я тобі теж розповім щось цікаве.

Ліаратос підвівся.

— Що ти мені розповіси, люба міністершо? Губернатор уже вирішив справу з твоєю ділянкою. Ти — мудра жінка. Підтримуй з ним добрі взаємини. Все інше не варте уваги.

— До побачення, Ліарате...

Вийшовши з її господи, він котрий вже раз глянуч на годинника. Десята — отже, можна не поспішати. І він помалу рушив серед нічної тиші. Поминувши кілька вулиць, спинився перед хвірткою в дерев'яній огорожі. Потягнув за кільце, дріт натягнувся, десь усередині задеренчав дзвоник. Незабаром вийшла жінка, зупинилася на дверях і, впізнавши його, підбігла й відчинила хвіртку. Він зайшов і сів. Жінка сіла поруч. Була вже немолода, але ще зберегла ознаки минулої вроди. Не змарніла, лише під сумними очима лягли глибокі темні тіні. Вся вона була наче втілення журби. І все довкола, всю кімнату немов огортав смуток.

— Ти щось їв? — запитала жінка.

— Я не голодний.

— Може, кави?

— Ні, не хочу...

Обоє мовчали. Раптом обличчя його болісно скривилося; зціпивши зуби, він ледве зводив подих. Жінка добре знала цю гримасу.

— Ти зробиш, що я попрошу? — запитав Ліаратос.

— Звичайно, — відповіла вона і спробувала посміхнутися.

Він повагом витяг з гаманця і дав їй чистий аркуш паперу, а тоді всунув у руку позолочене вічне перо.

— Напиши.

Тінь страху промайнула в очах жінки.

— Ні, Петре... Не треба...

— Я прошу тебе, — сказав він, і його приглушений голос наче потеплішав — він справді прохав її. — Пиши.

Жінка поклатла аркуш на стіл.

— Пиши... «Пане Дервіш. Я знаю багато такого, чого не хотіла б розкривати. Я не люблю ганебних анонімних листів, та, на жаль, іншого виходу немає. Мушу Вас попе-

редити, що сьогодні по обіді ваша дружина зустрінеться у будинку своєї тітки з губернатором.

Ваша доброзичливиця».

Жінка дописала й тримала листа в руках. По щоках її котилися сльози. Він простягнув руку і взяв лист. Вона не витримала:

— Петре... Петре... ти... Навіщо? Навіщо знову?

Жінка заридала. А він узяв листа, уважно прочитав і поклав до бумажника. Підвівся

— Зостанься... — крізь ридання вимовила жінка. — Зостанься сьогодні...

— Ні, ні... Завтра.

Залишивши її, відчинив двері й вийшов. Йдучи безлюдними вулицями, подумав, що сьогодні встиг зробити все, нічого не забув. Час і відпочити. Він так стомився після важкого трудового дня...

* * *

Вже зовсім звечоріло. Близько дев'ятої Апостолос і Антігона пішли до Праксітеліса й ледве вблагали його повернутися до друкарні. Той покликав свого дурнуватою помічника, на прізвисько Детектив, відчинив друкарню і взявся до роботи. Вранці «Сурма» вийшла без затримки. Передовиця її мала назву «Держава — самоврядування». В ній схвалювали появу нашого губернатора на похороні вчителя. Своєю присутністю, писала «Сурма», губернатор засвідчив, що прощається з небіжчиком не лише як його земляк, уродженець Лімноса. Він вшанував і наше місто, яке ховало Раллідіса. Так мусить бути завжди. Можновладці мають брати участь у житті провінції, але ніколи не використовувати державну владу для шкідливих впливів, не втручатись у те, що не входить у її компетенцію, не натискати, як це було в минулому, на працівників місцевого самоврядування, яке є уособленням життя народу.

Стаття була вдала, це визнали всі. За нею йшли коментарі про мера та митрополита, що їх минулого вечора прочитав Ліаратос. Третій коментар засуджував тих, хто поширював чутки, нібито Раллідіс помер не своєю смертю. Немає потреби, — зазначала «Сурма», — робити розтин трупа кожного померлого. Підтвердження смерті, підписаного лікарем, цілком досить, в тому разі, звісно, коли все зроблено за правилами і з належною серйозністю. Прокурор, отже, повинен втрутитися і покласти край пліткам. Наприкінці йшов опис похорону і хронікальна замітка під заголовком «Таємниця духівниці». Тут писалося, що «Сурма» зберігає цілковитий спокій і рекомендує іншим наслідувати її приклад. «Таємниця...» містила невизначив, обережний натяк на нотаря, який виїхав з міста й немовби крізь землю провалився.

Але в понеділок, коли буде розкрито духівницю й усі дізнаються про її зміст, «сокира відповідальності упаде на голови тих, хто шкодив місту, незалежно від високих посад, що їх вони обіймають». Допис про гімнастику і спостереження викладачів дуже подобався Дервішеві, але він визнав за краще відкласти його до номера, що мав вийти у вівторок. Його дуже турбувала також звістка про призначення Петропулоса директором муніципальної лікарні, але як це надрукувати, та й чи буде від цього якась користь? Врешті він не витримав і дав замітку про зміни, які передбачаються незабаром у складі службовців однієї важливої громадської установи.

Апостолос уважно проглянув верстку першої сторінки. Там мусить бути все: губернатор, його земляк, втручання, припущення, відповідальність, мер, митрополит, чутки про отруєння, таємниця духівниці, негідник-нотар і муніципальна лікарня. Переглянув і зостався задоволений.

— Сто років читатимуть — нічого не втямлять, — сказав він собі, посміхаючись.

Була вже друга година опівночі, коли закінчив корегування. Тоді ніжно взяв за руку Антігону й повів до спальні. На серці було легко, от тільки Ліаратос не йшов з думок. Він наче оголив його душу й пограбував її.

— Чи не можеш сказати, Антігону, чого, зрештою, хоче ця людина? — спитав він дружину.

— А, хай йому біс... зануда...

Чому вона так сказала? Була, певне, образена поведінкою Ліаратоса, який наче навмисне підкреслював свою цілковиту байдужість до неї — загальноновизнаної красуні.

Блаженно спав біля неї Апостолос. А вона не могла заснути. Сон не йшов. Було якось тужно. Ліаратоси, раллідіси, духівниці, газети — все відсунулося кудись, наче розтануло. Не спала, думала, і гірке почуття охоплювало її. Думала про свою сумну долю. Стільки письменників, талановитих, чуйних, різних напрямків, живе у Греції; вони уквітчані лаврами, уславлені, вшановані преміями, вони створюють чудові книжки про якісь старі чоботи — а вона, подібна до морської піни, ефемерна, мрійлива Антігона, потрапила до цих рук — до рук незграбного, жорстокосердного лісоруба...

Переможені

Причиною першого скандалу, що вибухнув у наелектризованій атмосфері ранку, була пропозиція мера нотареві Склітрасу розголосити зміст духівниці. Скандал охопив усі нотаріальні муніципальні контори, які вимагали збереження таємниці вчителевого

заповіту до розкриття духівниці. Щойно дійшли згоди з головою муніципальної ради, як розпочався другий скандал — ось маєте, цей йолоп Петропулос — директор муніципальної лікарні.

Ніхто не знав, чи розкрив Склітрас таємницю. Ясно було одне — він мав відповідати за все. Жителі міста відчували, що він глузував з них протягом двох днів, навмисне переховуючись у горах, щоб продати таємницю, кому схоче.

Про нього можна було почути скрізь — і чого тільки не казали... А говорити справді було про що. Взяти хоч би стареньку халупу, де він мешкав. Здавалося б, учена людина, а мав тільки залізне ліжко без простирадел, носив завжди один костюм, один плащ. Таз на підлозі та уламок дзеркала, що перед ним голився, — ось і все умеблювання кімнати, котра скидалася скоріше на хлів. Розповідали, як смердить його сорочка, яку він майже ніколи не міняє. І про те, як опівдні сидить у своїй конторі й снідає самим хлібом із сиром. А вечорами, коли закінчується трудовий день і він зачинає контору, то ніколи не прийде на центральний майдан, щоб посидіти в кав'ярні між людьми. Сам один прямує до базару, звідти до річки, заходить у шинок, що біля мосту, і сидить там щовечора з селянами. Юрист він чи вовк, учений чи чабан? Розбійник — ото, мабуть, правда. В конторі його (не забували й про це) тхне сиром, якоюсь кислятиною, цапиною вовною, наче у стайні. Туди приходять селяни, полагодивши свої справи в місті. Наб'ється їх туди повнісінько з торбами, бідонами з-під молока, з ваксою; ніде яблуку впасти — а йому те байдуже.

— Ставте сюди, кумо Мітрусія, отут, скрачку... Він нікому не заважатиме...

І вони ставлять біля дверей контори віслюків та мулів, корів і овець, що їх купили або привели продавати, тварини запаскуджують вулицю, наче хлів, крамарі лаються, та й це його не обходить.

— Залиште його тут, куме Фиме, на вулиці. Воно нікому не завадить, це безневинне створіння...

Нічого дивного немає в тому, що його лаяли. Отак двадцять років стояв нотар Склітрас однією ногою в місті, а другою — в селі, у своєму гірському селищі. Там був його справжній дім — двоповерхова кам'яниця, вистелена в покоях килимами, з просторими верандами і піччю надворі, з будівлями для худоби й дбайливо підстриженим виноградом, що розрісся над вхідними дверима. Жінка його також мешкала в селі. Це була міцна, хитра селяночка, яка ходила в національному вбранні, в кишені спідниці у неї брязкотіли ключі від повнісіньких льохів, — і вона разом з двома дочками, зграєю

рожевоощоких племінниць і пухкеньких невісток, із зятями й тітками чекала його щосуботи опівдні. Він проводив з ними суботні вечори, неділі, а інколи залишався й до понеділка. Траплялося, що уривав чаєинку і в середині тижня, коли котилася вівця, чи хворіла теличка, або розсіювався бджолиний рій, — тоді він полишав справи на своїх трьох помічників і поспішав у гори.

Чужинцем був Склітрас у цьому місті, чужинцем і залишився. Протягом усіх двадцяти років не відчував потреби в якихось змінах. Він не був невинним пташенятком, що заблукало в імлі кризи. Він був агресор, отаман розбійників, — як про нього казали — залишок корсарської пори, — що вивчився в університеті; хижий птах із зіркими очима. Це було відомо всім, і тепер враз спало людям на думку. Коли потребували розради, йшли до нього. І ставало легше. Заплутані процеси, безнадійні справи, сумнівні духівниці — з ними знов-таки йшли до Склітраса. І він допомагав. Хитрощі, інтриги, сутяжничтво, ліхі думки — з усім ішли до нього, щоб надав їм законної форми. Коли треба було когось занепастити — і тут ставав у пригоді Склітрас. В розмові з іншими адвокатами, нотарями, з жінкою, нарешті, з самим собою він знаходив чимало слів для маскування своїх справжніх намірів, своєї підступності, крутіїства. Годі було й думати приховати щось від Склітраса. Він не був їхнім адвокатом у прямому розумінні. Був потаємним повіреним для всіх тих, хто хотів узаконити підлоту.

— Отже, як-то кажуть, справа ясна. Ти хочеш познущатися з людини...

— Хіба я один такий, — відказував клієнт.

Тоді Склітрас підкручував колючі вуса й казав, посміхаючись:

— Ех, куме, всіх вас прибере диявол. Содом і Гоморра.

— Так-то воно так, — погоджувався клієнт. — Але що ж маю робити?

Що робити?.. І Склітрас приходив на допомогу, свідчив темні справи, радив, як краще приховати лихварство й підступність, зачиняв двері перед тими, хто шукав правди, відчиняючи тим, хто платив. Ошукуючи інших, багатів Склітрас. Брав гонорар і ховав у глибоку, наче бездонну кишеню піджака:

— Гопля... Содом і Гоморра...

Збирав гроші й у суботу їхав до села, до своєї смаглянки. Скидав брудну сорочку, мився, чистився, відпочивав.

Як же міг учитель Раллідіс довірити такому свою духівницю? Невже такі заплутані були його справи, що мусив звернутися до Склітраса? Мабуть, що так. Іншого пояснення не знаходили. Що спільного могло бути в цих двох?

Ніхто не знав, про це довідалися значно пізніше, — що «розбійник» Склітрас ще відтоді, коли вчився в гімназії, де був учнем Раллідіса, і згодом, ставши у нашому місті нотарем, завжди почував ніжну любов до цієї лагідної людини:

— Підемо, вчителю. Погуляємо трошки в горах.

— Чи варт, Василю?

— Ходімо, посидиш на горі...

І вони йшли в гори, часом на різдво, чи на великдень, або влітку. І «розбійник» сажовив його на горі чи в господі. Приходили червонощокі дочки; гордовиті невістки підкладали йому пухкі подушки біля багаття, де горіли здоровезні полінняки, знімали з нього черевики й укривали ноги шерстяною ковдрою, якщо це було взимку, або принесли запашні фіги та грона свіжого винограду влітку. А «розбійник» дивився й радів:

— Сиди, вчителю, сиди...

— Ні, ні, Василю... Не треба так...

— Так хіба ж це я? Вони тебе люблять. От і все.

Вони справді любили вчителя. От і все. Зимовими вечорами у великій кімнаті чи влітку під виноградною лозою збиралися хлопчачки, невістки, родичі, приходили й сторонні, сідали кружка, обхопивши коліна руками. Розповідали про своє, співали, жартували. Говорив і вчитель — про те, про се; нічого важливого чи цікавого. Та їм вистачало й цього. Мудрець з сумним обличчям, який сидів серед них, здавався їхнім незайманим душам істотою, що прийшла з іншого світу, далекого, залитого якимсь дивним сяйвом, з світу думки, який не був і не стане їхнім так само, як і дітей їхніх. Завтра на ланах, базарах, поринувши в роботу й щоденні турботи, вони знову забудуть, що може існувати й існує той, інший світ. Зараз вони раділи з того, що цей учитель сидить із ними. І душа нотаря, якого прозвали розбійником, душа, що не охолонула ще від боротьби, в цей час втихомирювалася й заспокоювалася, сповнена чистої людської мрії, — ... не чіпай його, куме Фиме, це чисте створіння... — мрії, загубленої у вовчому суспільстві...

А вчителів погляд спочивав на міцних парубочих і струнких дівочих тілах; він бачив, що їхні очі випромінюють розум і доброту, — це був світ людської краси. Тієї краси, що її не мав сили й сміливості воскресити ні в праці своїй, ані в особистому житті.

Такі були їхні стосунки. Потаємні, майже протизаконні, про які не знали в місті. Обидва наче соромились їх. Нотар — своєї ніжної любові до цієї безпорадної людини. Раллідіс — чистоти цих щасливих годин.

Субота... хай вона розтягнеться на тисячі годин

Ім'я нотаря Склітраса суботнього ранку блискавкою літало всюди, часом вибухаючи, як бомба, як хвиля, що безнастанно б'є в береги. По двох днях підготовки — чуток, пліток, обурення — настав час діяти.

Чотири інші міські нотарі вже стомилися від галасу й лайки. Взявши з собою кількох адвокатів муніципальної опозиції, вони попрямували до губернатора із скаргою на мера за його дарчий документ. Губернатор був зайнятий, тож вони подалися до керуючого. Пояснили становище, показали копію; говорили довго. Керуючий начепив окуляри і прочитав скаргу; всім упало в око, що він ворушить губами. На їхню думку, це була добра ознака. Керуючий узяв олівця, підписав заяву і повернув їм. Потім підвівся і застиг непорушно за своїм бюро. Мав серйозний, навіть суворий вигляд. Запевнив нотарів, що неодмінно викличе мера й вимагатиме, щоб розподіл клієнтури серед усіх нотаріальних контор був правильний і справедливий, як це й було досі. Не сказав більше нічого, та з його вигляду було знати, що засуджує явну змову і надалі такого не потерпить. Наприкінці порадив їм припинити шарварок, — мовляв, уже досить. Нотарі пішли задоволені, а невдовзі дізналися, що мер уже в окрузі. Керуючий показав йому скаргу, повідомив про візит нотарів і на закінчення сказав: щодо нього, то він не полюбляє скандалів і зайвого галасу, а тому й вирішив утриматися від того кроку, що на ньому наполягали адвокати... Він лише розподілить контракти, як це й бувало щороку, і справі буде покладено край. Мер сказав, що не заперечує проти такого розподілу, тобто зараз уже не заперечує. У понеділок він однаково спростував би отой документ. Отже, керуючому було ясно: з Склітрасом нічого не вийшло — або мер його не знайшов, або той нічого не знав чи не хотів говорити.

Мер, проте, був приємно вражений прозорливістю керуючого і сказав йому про це. Поступово бесіда набрала характеру дружньої розмови. Керуючий одверто, як другові, повідомив мерові, що працівників міністерства внутрішніх справ підкуплено й без партійної руки тут не обійшлося. Наприклад, його особисто мали перевести до Центру, вже було все вирішено і ось маєте — затримується на півроку. Йому остогидли партійні інтриги, але ця історія просто псує життя йому і його родині.

Мер висловив обурення з несправедливостей, що чиняться на цьому світі, і тут-таки пообіцяв співрозмовникові написати мініст-

рові землеробства — наймогутнішому партійному ватажкові нашої губернії.

— Міністри одержують таку силу листів, — сумно промимрив керуючий.

Мер кивнув головою на знак згоди.

— Краще вже дати телеграму, — вів далі керуючий.

Мер погодився й на телеграму. Це справа його честі, сказав він, тим більш, що партія його зараз при владі.

— Це можна зробити й зараз, — зауважив керуючий статечно, як і личить вищому адміністративному службовцеві.

Мер не заперечував і проти цього. Узв'язши аркуш паперу, написав термінову телеграму — ні, не в управління міністерства, а додому міністрові. Він писав, що тривалі вагання можуть бути витлумачені як безсилість партійного вождя. Це була сувора, відверта, лаконічна телеграма. Він пошле її одразу ж, як повернеться до мерії. Керуючий розплився в посмішці. Він не хотів би завдавати панові меру зайвого клопоту. Він вважає за краще відіслати телеграму з окружним кур'єром. Мер підписав телеграму, і вона залишилася в окружній канцелярії. Обидва можновладці розпрощалися якнайсердечніше.

— У нас передбачаються деякі зміни в штаті муніципальної лікарні, — раптом згадав мер, вже стоячи на дверях. — Сподіваюсь, що доки ви підете від нас...

— Ми не скасовуємо рішень муніципалітету, — офіційним тоном відповів керуючий. — Такі справи треба робити швидше, — додав він, і обидва засміялись.

Очевидці розповідали, що бачили, як мер вийшов з губернаторського будинку з похиленою головою. Мабуть, доброго прочухана дав йому керуючий. О, то такий, що нікому не подарує.

— І цей теж спадкоємець Раллідіса, — мовив Ліаратос, прочувши про телеграму.

В цей час власник «Колоніальних та продовольчих товарів» Антоніос Гогусіс зробив офіційний візит директорові банку, де зберігалися гроші Раллідіса. Антоніос Гогусіс, за загальним визнанням, являв собою втілення дуже давніх негоціантських традицій. Як ми вже казали, він абсолютно не цікавився політикою і взагалі не робив ніяких дурниць. До філантропії ставився зневажливо, вболівав лише за національні інтереси. Почесний громадянин, розумний сім'янин, побожна людина, багатий купець — він гідно представляв торговий світ нашого міста. Не казав уже «моя крамниця», а «наш ринок», говорив не про власні справи, а лише про «національну торгівлю».

Це була людина одверта, щира, як бували купці за добрих старих часів; вони залишилися незаплямованими і в наш неспокій-

ний час. Випадок з Антігоною, на його думку, був лише незначним порушенням дисципліни та невеличкою ознакою слабості.

— І море, любий мій, навіть воно п'є воду... А річки й поготів. Ти забув про це?

Цією мудрою фразою, якою дуже пишався, бо сам її вигадав, Гогусіс назавжди поклав край балачкам, що точилися вже кілька років у тісному колі родичів. Невблаганна у своєму ставленні до бідняків нашого міста, доброчесність пасувала перед ним, як і перед кожним, хто був сильніший за неї. Отже, Гогусісу вже ніколи не набридали цим, і незначне порушення дисципліни перетворилося згодом на окрасу й доказ його сили.

Ось і сьогодні вранці він прийшов до директора банку, щоб прямо висловити йому своє невдоволення тим, що гроші Раллідіса виявилися в цьому відділку банку.

— Де, питаю я вас, знялася ота метушня, отой гармидер, що миттю охопив усе місто? У банку. Наш торговий світ занепокоєний. Ми укладаємо угоди з банком, бо довіряємо йому. Якщо ж наші комерційні таємниці, розміри наших внесків стають здобиччю міських плетунів, коли наші векселі викидають на вулицю, коли розкриваються наші угоди і грошові скрути, які можуть виникнути першої-ліпшої миті, — тоді для існування вашого відділка немає жодних підстав. Адже ви розумієте, що стався скандал. Мене не цікавлять ваші духівниці. Але я вболіваю за наш ринок. І коли про цей скандал дізнаються в Центрі, неприємності матиме не тільки наш скарбник, а й ви, пане мій, — гостро сказав Гогусіс.

Бідолашний директор розгубився. Не знав, що ж йому робити. Він, сердешний, розважався тією духівницею та метушнею, що знялася навколо неї, і не надав справі ніякого значення.

І раптом маєш — аж ось що криється за всім цим. А він тільки-но дістав підвищення і став директором цього філіалу. Принагідно зазначимо, що з давніх-давен людей навчали лише закону божого, формуючи людську свідомість так, як того хотіли проповідники. За наших часів, у кожному ремеслі, в кожній царині, на високих керівних посадах щодалі більше вважають за головне прибрати людей до рук, щоб вони слугували інтересам даної царини, тобто її хазяїв. Але хазяї знають, що дев'яносто відсотків тих людей, котрим нав'язують ці ідеї, підуть від них. Тож мусять добре пильнувати решту — десять. Мають спиратися на них. Наш новий директор належав саме до цих десяти відсотків. Щоб він не пішов, його особисто запросили до управління, розводились про симпатію до нього, поздоровляли, пророкували велике майбутнє, що чекає його на

службі в цьому філіалі. Він розхвилювався. В управлінні філіалами, куди його запросили пізніше, було спеціально наголошено, що робота в провінції — нелегка справа. Та він знехтував цим попередженням, все це, мовляв, перебільшення, адже він має досвід. Нещодавно до нього посміхнулося щастя: гарненький новий будиночок. Досі все йшло гаразд, без будь-яких заворушень; він звик до спокійного, монотонного ритму роботи. У бездоганному костюмі, із елегантною дружиною — задрипанкою з афінського передмістя, яка чудово грала роль пані, — виходив він після роботи на прогулянку, відвідував кращі доми, поблажливо, ба навіть дещо зневажливо позираючи на провінціалів. І ось зненацька цей йолоп вперше показав йому зворотний бік медалі. Директор мов укляк на місці. Гогусіс був агентом міського банку ще до того, як заснували філіал, мав постійні зв'язки з Центром. Директор улесливо дивився на Гогусіса, сподіваючись якось задобрити його. Відчував себе переможеним. Тим часом Гогусіс підписав векселі на всю суму промислових кредитів.

— Що ж ви думаєте робити з цими грішми? — запитав директор. Кепська справа, що й казати, та нічого не зробиш — треба ж знайти якийсь шлях до відновлення дружніх взаємин.

— Не знаю, — сухо відповів Гогусіс. — Вони мені зовсім не потрібні.

— Тобто?

Гогусіс знизав плечима:

— Узяв, аби хтось інший не скористався.

Залишившись на самоті, новий директор схопився за голову. Так, нелегка це справа — філіал у провінції... Отак ні сіло ні впало з завтрашнього дня з'явиться у нього сила недругів, які зіпсують його чудове майбутнє. І завтра ж, мабуть, розголос дійде до Центру...

— Прошу. Гогусіс теж спадкоємець Раллідіса, — сказав Ліаратос, ознайомившись з векселями...

* * *

У суботу бідні не поспішають. Коли вже настала субота, то хай би тривала тисячу годин, кажуть бідарі в нашому місті. Субота — це платня за тяжку тижневу працю. А то вже добре, коли є якась платня. І вони не поспішали. Гогусіс, мер, нотарі, керуючий округою, як ми вже бачили, дуже квапилися закінчити свої справи, які не потребували особливого напруження, ще до полудня, до того, як позачиняють контори. У понеділок, коли їх знову одчинять, відкриють і духівницю, а тоді вже — не трать, куме, сили... Поспішав цієї суботи й судовий голова. Він ще до полудня мав зустрітися з митрополитом.

Бюро нашого митрополита скидалося на чернечу келію. Ні килимів на підлозі, ні зручних крісел. Простенька собі контора з великим розп'яттям на стіні, кілька стільців — оце й усе. Наш митрополит був аскет, про це знали всі, — він не мав ні племінниць, ні шовкової ряс, ані оздобленої алмазами кишенькової біблії.

Судовий голова шанобливо цмокнув митрополита в руку і вмовстився біля столу. Кривий дяк, що виконував обов'язки секретаря, приніс традиційну каву; випили, і тоді довелося й митрополитові пояснити, чого він так поспішав. Отже, почав він, у понеділок, наскільки йому відомо, засідатиме суд. Цілком імовірно, що Склітрас прийде і принесе духовницю. Чи можна залишити її невідкритою ще й у понеділок?

— Якщо він принесе, то я вже нічого не вдію, — відповів голова.

— Ото й адвокати сказали мені те ж саме.
— А для чого це вам?

Митрополит пояснив. В понеділок увечері міська інспекторська комісія по благодійних закладах збереться на загальну традиційну щорічну асамблею. Відкласти її неможливо. Навіть якщо він знову захворіє, комісія однаково збереться, в наш час там так багато опозиціонерів. А тут іще ця духовниця... Його особисто зовсім не обходить, кому Раллідіс відказав гроші, — то вже його справа. Але коли гроші справді будуть їхні, то треба вирішити, скільки можна пожертвувати відділові допомоги бідним нареченим, а скільки — на упорядкування бюджету богадільні. Він зовсім збожеволіє від усіх цих вимог, побажань, прохань, якщо все почнеться знову. Це йому не під силу, це дуже важко... Якщо ж гроші перепадуть іншим,

бог свідок, як тільки його не обмовлятимуть, чого не вигадують: і реакцію, і зволікання, і недогляд... В скрутне становище поставила нас ця смерть — ох, гріхи господні. Швидше б уже відбулася та асамблея та розв'язатися з бюджетом, а духовниця його не цікавить.

— Я зрозумів вас, — сказав голова. — Ви хочете покінчити з асамблеєю перш, як відкриють духовницю.

— Еге ж, сину мій... покінчити... Заспокоїть.

— Розумію. Але як? Може... Склітрас?

— Звісно, я спробую зробити так, щоб він у понеділок не прийшов. Може, він і послухається. Тоді все гаразд. Якщо ж ні, то чи не міг би ти, сину мій, захворіти у понеділок?

Голова посміхнувся:

— Моя хворість не стане на заваді судовому засіданню.

Голова відчув глибоку стурбованість митрополита. Хоч і не дуже вірив, що з того щось вийде, все-таки пообіцяв подумати, як саме діяти в понеділок. Зробить усе можливе, бо глибоко поважає митрополита, до того ж, і сам зацікавлений у всіх цих благодійних закладах, зокрема у відділі допомоги бідним нареченим.

— А так, так, — зітхнув митрополит. — З усіх філантропічних діянь це, мабуть, найфілантропічніше. Ось чому я й тримаю так міцно в руках його касу. Ніколи не віддам її до рук демагогів та шахраїв, — в голосі його звучало справедливе обурення. — Кожна благородна християнська душа зрозуміє мене.

— Благородна душа, — відгукнувся голова й собі зітхнув. — А через що вона стає благородною? Через діяння. А хіба можу я обдарувати посагом усіх бідних дівчат? Може, краще скасувати отой дикунський звичай з посагом? Нащо мені те благородство душі, коли я нічого не можу зробити?

— Що ти маєш на увазі?

Голова й справді щось мав на увазі. Родину судового виконавця Манегоса. Це, ваша превелебність, бідна сім'я, де є п'ятеро дочок.

— Атож, п'ятеро, — крикнув митрополит.. — Я чув про це.

— Саме так. Меншій щойно минув сьомий, а найстарша — вже справжня жінка. Має двадцять три роки...

— Як швидко лине час, — зітхнув митрополит. — Минуло вже два роки, як твій попередник казав мені про старшеньку, а здається, наче вчора. Ох, як швидко йде час...

Голова сприйняв попів натяк з суддівською байдужістю.

— Час біжить швидко, — ствердив він. —

Бідні дівчата виростають і стають старими дівками.

— Отже, сину мій, — по-батьківськи мовив митрополит, — ти хочеш, щоб я включив її до списку на наступний рік?

— Який там наступний рік? — сказав голова. — Мусить бути в списку на засідання в понеділок.

— Тобто на цей рік? Неможливо. Список уже затверджений комісією.

— Завжди можна знайти якийсь вихід, — наполягав голова.

З засмученим виглядом митрополит висунув шухлядку в своєму столі. Витягнув звідки пакет і запросив голову сісти ближче.

Обидва схилилися над столом, і митрополит показав голові список цього року. Він містив дванадцять дівочих прізвищ, написаних чорнилом, а поруч кожного дрібненько, олівцем, — прізвище покровителя. Взятися читати. Перша мала покровителем губернатора, перейшли до другої.

— А ця ж зовсім не бідна, — обурено вигукнув голова.

— Але й ніхто не може сказати, що вона багата, — заперечив митрополит. — Та й не в тім річ. Головне — її батько. Ти, певне, знаєш його. Дуже діяльна людина, яка завжди лає мене, — маршалок опозиції. Я включив його дочку до списку заради інтересів спокою в місті...

Поряд третього прізвища стояло ім'я Ліаратоса, тож вони не гаючись перейшли до іншого, та й то так швидко, немовби перестрибували якусь пастку. Далі йшов губернаторський депутат з дочкою секретаря його партії. За ним мер.

— Викресліть оцю, — сказав голова. — Мер зле поводить з вами, особливо останніми днями. Треба навчити його поважати церкву.

— О, сину мій... Якщо я закреслю мера тут, він закреслить мене в своїх списках...

Так пройшли вони до кінця цілий список, що був заповнений прізвищами покровителів, поцяткований хрестами, подвійними хрестами та іншими позначками.

— Тепер бачиш? — зажурено мовив митрополит.

Але голова насупив брови, і список довелось переглядати вдруге. Виявилось, що проти шостого й сьомого номерів прізвищ покровителів немає. Голова це спершу якось не помітив. Проти прізвища першої дівчини стояло лише чотири хрести, проти другої — три. Чи ж він осліп, що не помітив цього відразу?

— А що це за одні?

Митрополит відкинувся на спинку крісла і глянув на голову.

— Я скажу тобі правду. Завжди про всяк випадок вписую два прізвища дівчат, що

зовсім не мають покровителів. Сказати б, на противагу до решти, що їх мушу включати до списку примусово. Ці дві дівчини зовсім убогі, бідолашні, без засобів до існування... Коли закреслю й цих, викличу невдоволення...

— Не обох, — зауважив голова, — тільки одну, ось цю Елені Ламбріді.

— Її викреслюю вже четвертий рік. Хіба не бачиш чотирьох хрестів?

— Тоді викресліть другу.

— І цю теж, — знову зітхнув митрополит.

— Ви їх знаєте?

— Їх усі знають. Одна — кругла сирота, до того ж утримує ще трьох маленьких братів. А друга чекає на ці гроші, щоб одружитися. І щороку, в останній момент, я їх закреслюю.

— Так, значить, судилося, — стиха мовив голова. — Закреслимо, отже, знову одну.

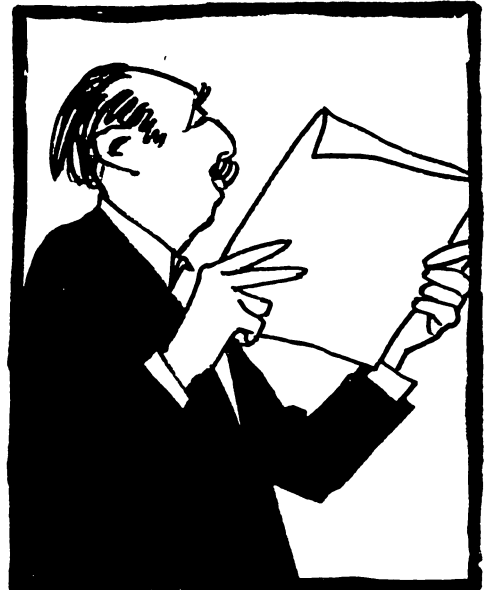
— Я не можу взяти цей гріх на душу. Ось олівець, заплющ очі і закресли сам. Хай господь спрямує твою руку...

Господь спрямував руку, і вона викреслила з списку ім'я Елені Ламбріді з трьома братиками. На її місці опинилося ім'я старшої дочки судового виконавця Манегоса, про яку нагадував митрополитові ще попередник судового голови...

— Ось і ще один спадкоємець Раллідіса, — зробив висновок Ліаратос.

Духівниця

Вчителеву духівницю було відкрито в понеділок. Рано-вранці до міста приїхав Склітрас у чистій сорочці. Він вийняв із залізного сейфа закритий конверт, підготував копію нотаріального акта, розпитався у помічників, що говорили у місті з приводу духів-

ниці, довідався також, що його хотів бачити митрополит, і, знизавши плечима, промим-рив за звичкою: «Содом і Гоморра». Тоді взяв папери і попрямував до суду. Розкриття відбулося відповідно до існуючих законів, і незабаром усі дізналися про знамениту таємницю духівниці. Вчитель дійсно мав у банку 362 тисячі драхм і справді відказував їх нашому місту. На проценти від цих грошей мав навчатися в Салонікському університеті який-небудь юнак з нашого міста (Афінський університет не користувався вчителівською повагою). Що ж до основної суми (було написано й це), то вона мусить лезати недоторканою в банку ще десять років — хай зростають проценти. І тільки на десятий рік, у день його смерті, його теперішні учні останніх трьох класів мають зібратися й утворити комітет, який і порядкуватиме гроші. Доти, згідно з духівницею, виконавцем має бути його друг Васіліос Склітрас. А що він більш ні до кого в цьому місті не відчуває довіри, тож і признає нотаря розпорядником майна для дітей. Далі своїм дрібним почерком, словами, зовсім не властивими для вчителів старогрецької мови, він писав про своїх учнів. Я не відтворюю цього, бо цей розділ схожий на мою власну сповідь, а сповідатися я не хочу. Отже, наведу лише заключні слова духівниці: «Діти мої! Сподіваюсь, що до того часу ви зростатимете не тільки літами, а мужнитимете душею й розумом. Щодо вчителів, які вивчаються на залишені мною гроші, то подбайте, щоб з них вийшли не лише вчителі, а й люди. Такі потрібні вашому місту, таких потребують і ваші діти».

Вершки нашого міста враз перестали цікавитися духівницею. Наші співгромадяни теж не знайшли в ній нічого дотепного. За кілька годин загальне збудження вляглося, наче нічого й не було.

Тепер духівниця турбувала лише одну людину. Нею був Ліаратос. Він знав, що те ж саме, що Раллідіс написав у духівниці, він останнім часом казав і в класі, та діти про це нікому не розповідали. Дізнався також, що в неділю вранці малюки й старші учні, самі, без викладачів, без строю, пішли на могилу до свого доброго вчителя і посадили на ній квіти. А ще почув він, нібито лікар Гарідіс підтвердив прокуророві, який викликав його після статті «Сурми», що Раллідіс справді вмер найприроднішою смертю, і порадив прокуророві краще придивитися, як знущуються над небіжчиком наші міські розкопувачі могил. На запитання прокурора, кого він має на увазі, Гарідіс одверто назвав усіх. Говорив також про філантропічні заклади нашого міста; хоч вони, мовляв, і не такі славнозвісні, як у містах Яніна або Мітіліні, зате є надійним джерелом

збагачення для заможних. Бідні ж не одержують від них майже нічого. І ще розповів Гарідіс, що опівдні в понеділок добра душа Праксітеліс, на прізвисько Жаба, перш ніж друкувати новий номер «Сурми», поклав пухленьку ручку на мармуровий друкарський стіл і звернувся до Дервіша:

— Оце бачиш, пане Апостоле?

— Руку?

— Еге ж, руку. Так от: ти написав погане про вчителя Раллідіса, я це поріжу, і за моєю допомогою «Сурма» не вийде.

Дервіш спробував обернути це на жарт:

— Чому ж, пане Праксітеліс?

— Я скажу тобі. Вранці мої хлопці сказали, що передують усіх голубів і втечуть з дому.

Дервіш і далі намагався жартувати:

— Чого ж це так розлютились твої хлопці?

— Їм сказали в школі, що кожного ранку їх будуть лупцювати...

Дервіш уже не жартував.

— За що, пане Праксітеліс?

— А ось про це вже, пане Дервіш, ні вам, ні мені знати не дано...

Ліаратос знав і про це. Від суботнього вечора, протягом двох днів він ходив украй збуджений, і душа його неначе сповнилася по вінця істиною, що її так прагнула, та раптом не витримала й луснула.

Уперше в цьому місті сталися речі, що не корилися його силі та владі. От хоч би й діти: ну, нехай би пішло одне, хай вже десять-двадцять — це можна було б пояснити впливом батьків. Так ні ж — вони були всі, абсолютно всі, що тут поробиш? Він сприйняв це як особисту образу. Ввечері не пішов до міністерші, щоб дізнатися про губернатора, який був у неї в суботу після обіду — звичайно, з Антігоною. А в понеділок ота духівниця. Ще гірше. І нарешті — лікар Гарідіс і Жаба-Праксітеліс. Увечері навіть до Дервіша не пішов. Пішов у будиночок за дерев'яною огорожею і залишився там. Йому було сумно, він почував, що місто більш не його, що не всі там нікчеми...

І він мав рацію. Коли невдовзі після того в Греції сталися великі заворушення, надзвичайний військовий трибунал в цьому місті засудив на смерть першого викладача, що вивчився на гроші Раллідіса і заступив його місце в гімназії. Вирок був мотивований тим, що він разом з іншими замірявся на порядок, честь і гідність цього міста. Молодий вчитель підвівся й сказав, що він хотів бути вчителем і разом з тим людиною, як заповідалося в духівниці, і тому справді зробив замах на той порядок, честь і гідність, які панували в місті. Його, звичайно, стратили. Але я ніколи не повірю, щоб діти відмовилися від тієї духівниці.